

אישיותו ומעמדו של הצדיק במשנת ר' קלמן-קלונימוס בספרו "מאור ושמש"

תקציר

תורת הצדיק של ר' קלונימוס-קלמן עפשטיין – כוללת בחלקה נושאים, שכבר הכרנום אצל קודמיו, כמו קשר הצדיק לבני קהילתו כאחראי לתחום הגשמי והרוחני של עדתו. הצדיק, המשמש כצינור לשפע האלוקי השופע לעולם, הוא עצמו צריך להיות נקי ורחף מכל פנייה אישית, שכן רק כך יוכל למלא את תפקידו. על הצדיק להעמיד את עצמו בכל פעם מחדש למבחן חוזר, האם הוא עומד בדרישות המחמירות של היותו "צדיק". לעתים נאלץ הצדיק לוותר על רמתו האישית ולרדת אל העם כדי להעלותם מתהום נפילתם. ירידה זו – סכנתה בצדה, שכן הצדיק עלול ליפול במלוא-קומתו ולאבד את רמתו. לשם כך הוא זקוק לסייעתא דשמיא. אולם המחבר, שחי מאוחר יותר מדור המייסדים, כשחצרות חסידיות כבר היו דבר מוכר בזמנו – מעמידנו על היבט נוסף, שלא מצינו אצל קודמיו: מוסד הצדיקות בעיניו של החסיד. החסיד, הבא אל הצדיק, מתמלא יראת-הרוממות, אולם גם חשש כבד, שמא יגלה הצדיק את חטאיו ואת קלונו. בנסיעתו לצדיק הוא אפוף ציפייה ותקווה להישאב לתוך אווירה זו של יראת-שמים ועבודת-ה' ולהתמזג בתוכה. בכך יזכה החסיד לא רק לידיעת ה', אלא גם לתחושת מציאותו ונוכחותו – בחינת "לית אתר פנוי מיניה"

ר' קלמן-קלונימוס עפשטיין נולד בשנת 1751 בקרקוב, שלא היתה עיר חסידית, ונפטר ב-1823. באחד מביקוריו של ר' אלימלך מליזינסק בעיר קרקוב – פגש אותו ר' קלמן-קלונימוס, והושפע ממנו מאוד. במשך הזמן התקרר לחסידות ונעשה לתלמידם של ר' אלימלך ושל תלמידו, החוזה מלובלין. ר' קלמן-קלונימוס כתב את ספרו "מאור ושמש", שנעשה כעין ספר מייצג של החסידות הפולנית ליזינסק ולובלין. הספר, שכולל ציטוטים מאמרותיהם של אדמו"רים רבים, יצא לאור בשנת 1842, ונעשה מקובל וחשוב, עד כדי כך שהכניסוהו ל"מקראות גדולות" – יחד עם הפרשנים הקלסיים של ימי-הביניים. במאמר זה ננסה לעמוד על תורת הצדיק, כפי שעולה מתוך ספרו "מאור ושמש".

אחד הרעיונות המרכזיים בתורת החסידות הוא תפיסת-מעמדו של הצדיק – כמי שניחן בכוחות רוחניים, המאפשרים לו להתקשר לעולמות עליונים. דבר זה מטיל עליו אחריות כבדה, המחייבת אותו לדאוג לבני קהילתו – בפרט, ולעולם כולו – בכלל.

מילות מפתח: חסידות; צדיק; העלאת-ניצוצות; שפע שופע; איתערותא דלעילא; איתערותא דלתתא; נוכחות הבורא; שבירה; צמצום.

מעמדו ותפקידו של הצדיק הם חידוש של התקופה :

עד כה הכירה היהדות צדיקים, המסייעים לבני עמם בתפילתם, אולם תופעת-הצדיק, שאחראי לבני-קהילתו בחומר וברוח, שממַצֵּעַ בין בני-קהילתו לעולמות עליונים, שמעלה את תפילותיהם השמימה ומוריד שפע מלמעלה – למטה, הוא חידוש של החסידות. כוחו של הצדיק מתבטא במיוחד במעלת הדבקות, המושגת על ידו, אולם לשם מילוי תפקידו וייעודו – עליו לקיים מגע גם עם העולם השפל ועם החוטאים. משום כך, הצדיק עולה ויורד חליפות ממרום-דבקותו לשפל-המדרגה, ועובדה זו עלולה להשפיע עליו ולפגום במעמדו.¹ הקשר של החסיד לצדיק – מבוסס על זיקה אישית, אשר לפיה הצדיק אחראי לתחום הגשמי והרוחני של חסידיו. זיקה זו מושתתת על מבנה של קהילה, החיה בדיבוק-חברים וביחסי-קרבה ורעות. תוכן המאמר התלמודי: "חי, בני ומזוני – לא בזכותא תליא מילתא, אלא במזלא"² – נתפס בהגותו של ר' אלימלך מליז'נסק כתחום, הנתון לאחריותו של הצדיק: "ונראה דכבר כתבנו דהצדיק הוא המשפיע לישראל את שלש אלה: בני, חיי ומזוני"³.

לר' קלמן-קלונימוס – משנה נרחבת וסדורה בנושא מעמדו ותפקידו של הצדיק ; הקב"ה בכבודו ובעצמו מסתייע בצדיק – כדי לגלות את אלוקותו ולחזק את האמונה בו, וכל זאת – באמצעות הצדיק :

"השם יתברך הופיע רוח-קדשו על צדיקי הדור בשביל התגלות אלוקותו להתחזק האמונה. גם כוונת הצדיק הוא בשביל דבר זה, ולא לכבוד עצמו הוא דורש לבני אדם, הן לקרב לבם להשם יתברך, להשתרש האמונה והבטחון בלבם, כי אין רצונו של הצדיק הוא להיות מפורסם, כי זאת הוא ביטול להצדיק מתורה ותפילה מחמת טרדות בני אדם המטרדיים אותו... אך הכוונה של הבורא ברוך הוא בהתפרסמותו להצדיק, להתגלות אלוקותו להתחזק האמונה והבטחון אליו יתברך שמו"⁴.

מבחינה זאת, הצדיק מגלם באישיותו את שיא מעמדו של האדם בעולם. המחבר מעמידנו על כך, שכאשר הצדיק נוסע ממקום מסוים, הקב"ה הולך לפניו. גם אם הוא איננו יודע באיזו דרך ללכת, הוא הולך בביטחון אחרי הקב"ה :

"ובזאת יבְחַן הצדיק אם הוא הדרך הנכון לפניו, באם הצדיק ההוא אינו נפסק מדביקותו בהבורא ברוך הוא, באותו הדרך ההולך, אזי ידע שזה הוא הדרך הנכון לפניו. אמנם כשיראה שנפסק ממנו הדביקות, אזי יעמוד ולא ילך עוד בו"⁵.

1. ראו י' תשבי, 'חסידות', האנציקלופדיה העברית, יז, עמ' 779-780.

לנושא ה"צדיק" בחסידות – ראו עוד: י' ווייס, 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', ציון, טז (תשי"א), עמ' 46-105; ר' שץ-אופנהיימר, 'למהותו של הצדיק בחסידות: עיונים בתורת הצדיק של ר' אלימלך מליז'נסק', מולד, יח (תש"ך-תשכ"א), עמ' 365-378; ע' אטקס, 'הצדיק: זיקת הגומלין בין דפוס חברתי למשנה רעיונית', ע' אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 287-297; ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 253-257.

2. בבלי, מועד קטן כח ע"א.

3. ראו ר' אלימלך מליז'נסק, נועם אלימלך, ירושלים תש"ך, עמ' ט.

4. ראו ק"ק אפשטיין, מאור ושמש, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' קיד.

5. אפשטיין (שם), ח"א, עמ' עז. המחבר מדבר על נושא ה"דבקות" בכמה מקומות בחיבורו, כגון ח"א, עמ' ד, קמג, שסד. וראו עוד ג' שלום, דברים בגו, ב, תל-אביב תשל"ו, עמ' 331; ע' אטקס, 'הבעש"ט כמיסטיקן ובעל בשורה בעבודת ה'", ד' אסף (עורך), צדיק ועדה, ירושלים תשס"א, עמ' 142; מ' אידל, קבלה: היבטים חדשים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 67-75; מ' פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות: ענווה, אין, ביטול ממציות ודבקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 150-178.

מעמדו הרם הוא אפוא תוצאת דבקותו הרבה בקב"ה וקשריו בעולמות העליונים. מעמד זה גורם לכך שהצדיק מהווה צינור לשפע האלוהי, היורד דרכו לבני-אדם על-אדמות:

"והענין הוא כך, שדבר זה מפורסם מפי ספרים ומפי סופרים, שיש ביד הצדיקים שהולכים בדרך הנביאים, למשוך ברכות מעולמות העליונים למי שרוצים, וכן למשוך קללות על שונאי ישראל, כדמצינו בתנאים ואמוראים, ובפרט החבריא החכמי הזוהר ותלמידי הרשב"י. וכן מדור לדור יש צדיקים אנשי מופת שיש בהם זה הכח, כידוע ומפורסם זאת בדורינו. וכן יש כח ביד הצדיק למסור זאת לתלמידו".

המחבר מסביר גם באיזה תנאי:

"ואיש אשר נתן דעתו בכל עת ורגע להיות אלקות שורה בו, מוסר לו גם כן זה הכח, שהיה יכול למשוך ברכות למי שירצה".⁶

המחבר משיא כמה עצות ואזהרות לאדם הפשוט, העומד לדבוק בצדיק:

העצה הראשונה היא הריחוק מעצבות. ידועה דרכו של הבעש"ט על העבודה באמצעות סיגופים, המביאה בסופו של דבר לידי עצבות. גם המחבר מזהיר מכך:

"אך הענין הוא דהנה יסוד גדול בעבודת ה' להרחיק עצמו מעצבות ומרה שחורה רחמנא ליצלן, ככל האפשרות, שמצינו בזהר הקדוש שעצבות היא שמץ עבודה זרה... על כן צריך להתרחק מהעצבות מאד מאד, כי הוא מביא את האדם לידי עבירות... ולתת עצות לנפשו להתגבר על יצרו, לשבר תאות היצר, אי אפשר, כי אם שידבק עצמו לצדיקים, ומהם ילמוד ארחות חיים".⁷

העצה השנייה היא, להיזהר ממצב, אשר לפיו אדם חושב את עצמו לצדיק ולאיש-המעלה, ומשום כך נמנע מלהתקרב אל הצדיק האמיתי וגורם בכך רעה לעצמו. אדם זה חושב את עצמו לאיש-המעלה, שאיננו זקוק לזולתו:

"הנה האיש אשר כזה גורם רעה לעצמו ולכל העולם כולו. כי הצדיק על-ידי יחודיו שהוא מיחד כל העולמות והעשר קדושות, מתתא לעילא ומעילא לתתא, הוא מתדבק באין סוף ברוך הוא וממשיך המוחין עילאין אל המידות, ועל-ידי זה שופע עליו אור כל העשר קדושות, וממשיך השפעות טובות על כל העולם כולו. והאיש הלזה אשר חושב שהוא גדול הערך ורוצה ליטול את השם שהוא צדיק, אז לא די שלא פעל כלום בתשובתו וסיגופיו, אלא לפגום נפשו יותר...".

המחבר מטעים, שעל-ידי התנשאותו "הוא מדיח את הקדושה השופעת על הצדיק האמיתי, שלא תושפע ביושר על הצדיק ושתושפע לצדדין...".⁸

העצה השלישית היא אזהרת המחבר מפני עושי-מופתים, שאינם נחשבים לצדיקים במעשים אלו:

"דהנה מדרך המון עם, כששומעין אומרים על אחד שעושה איזה או מופת, תיכף הם נוסעים אליו ומאמינים לו כל מה שיאמר להם, הגם שלא היו מכירים אותו מכבר (=משחר) נעוריו, מה טיבו ומה הנהגתו. אבל באמת זה אינו כלום, כי (מטרת) הנסיעה להצדיק הוא שנלמוד את עצמו מארחותיו. להיות (=מכיוון) שנודע מכמה וכמה שנים הנהגותיו וצדקותיו וחסידותיו, אזי

6. ראו אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"ב, עמ' תקעה. וראו עוד מ' אידל, **החסידות בין אקסטזה למאגיה**, ירושלים תשס"א, עמ' 235.

7. ראו אפשטיין (שם), ח"ב, עמ' תכא.

8. שם, ח"ב, עמ' תרא.

נוסעים אליו ללמוד ארחותיו... אבל לא לעשות עיקר מאותות ומופתים".⁹
 המחבר מצטט מדברי ר' אלימלך מליזינסק, שאמר כי הבוחר לו צדיק להתדבק בו, יראה את
 הקפדתו על דברי-תורה ועל מצוות דרבנן:

"ובתוך לבו הוא יקד יקוד אש ביחודים, ומחשבתו ניכר מתוך מעשיו, (את) זה יבחר לו לרב".¹⁰
 המחבר מוסיף עוד, שאדם, שמחפש דרך נכונה לעבוד את ה' בתפילה וכו' והולך בהכנעה אל
 הצדיק, גורם לאותו צדיק עלייה, שְׁכָן הצדיק רואה את הכנעתו של אותו אדם ומחזק את עצמו
 להיות כמוהו, מתוך חשש, שאולי הוא אף עולה עליו.¹¹

במרוצת-הדורות קמו בחסידות "צדיקים", שהנהיגו חצרות, שהצטיינו בפאר והדר. המטרה
 הייתה להעלות ניצוצות קדושים, השקועים באותה חומריות מפוארת, אולם המחבר מזהיר,
 שרק מי שזיכך את תאוותו הגשמית יכול להרשות לעצמו לסלסל עצמו במוצרי מותרות, שְׁכָן מי
 שלא הגיע לרמה זו, נתון לסכנת נפילה למעמקי התהום:

מצד אחד, "באחוז הצדיק דרכו לקשר הכל בבורא יתברך שמו, על-ידי תורתו ותפילתו
 הקדושים, בהזדככות חומרו, אז גם אַחַר לימודו ותפילתו, יוכל לאכול גם כן בקדושה ולהלביש
 (=וללבוש) מלבושים טובים ויקרים ולדור בדירות נאות. כי יוכל לקשר הכל בהבורא ברוך הוא
 ולהעלות ניצוצות קדושות שבהם. אבל אם חס וחלילה אינו עובד ה' באמת בדביקות גדול וכו',
 ורוצה ליקח לעצמו מדריגה זו להעלות ניצוצות קדושות ממדריגות תחתונים, מאכילה ושתייה
 ודירות נאות, ועדין לא הזדכך חומרו מכל וכל, וממילא לא יוכל להיות דבוק כל כך שיוכל
 להעלות ניצוצות קדושות ממדריגת התחתונים, ועל-ידי זה יוכל ליפול חס וחלילה לעומקא
 דתהומא".¹²

מצד שני, צריכים הצדיקים להיזהר מדבקות-יתר ומהתעלות-יתר, המרחיקים אותם מהעולם
 הזה, כמעט ללא יכולת לחזור:

"ונראה לי כי הנה ידוע מְסַפְּרִים קדושים, גם בעיני ראיתי זאת מצדיקים בעת שבאו לדביקות
 גדול והם מדבקים עצמם בעולמות עליונים, עד שכמעט היו מתבטלים ממצואותם ולא היו
 יכולים כמעט להשאר בעולם הזה, עד שהיו צריכים להגשים את עצמם באיזה דבר גשמי,
 שיביטו על איזה דבר או חפץ להשתעשע בו, או שישתכלו באיזה איש, ובוה יתגשמו עצמם
 (=יבליטו את הצד הגשמי שלהם) מעט ויוכלו להוריד עצמם מדביקותם להשאר בזה
 העולם....".¹³

המחבר מסביר, שהצדיק בודק את עצמו בכל עת, אם הוא ברמה הראויה, ואפילו אם יש לו ספק
 קל, אולי נפגם במשהו במידת-הביטחון או באמונה, מיד הוא עושה תשובה ומחזק את עצמו
 במידה זו.¹⁴ אבל יש תחומים, שאף הצדיקים זקוקים לסיוע של עם ישראל, שְׁכָן אין הצדיק לבדו
 פועל בחלל הריק, אלא בתוך קהילתו:

9. ראו אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"ב, עמ' תקפג.

10. שם, ח"ב, עמ' תקצה.

11. שם, ח"ב, עמ' תקכז.

12. שם, ח"א, עמ' יח. המחבר מרחיב את הדבור בנושא העלאת ניצוצות, כגון בח"א, עמ' א, ה, ח, קעד, שנג. ח"ב, עמ' תפד, תקצט, תרכא,
 תשיט. עוד בנושא זה ראו ר' אליאור, **תורת אחדות ההפקים**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 90-91.

13. ראו אפשטיין (שם), ח"א, עמ' מ-מא.

14. שם, ח"ב, עמ' תקכא. ראו גם ח"א, עמ' רטז.

"והנה הגם שיש כח בצדיקים למשוך מִפְּלֵא עליון נסים גדולים, אף-על-פי-כן, לקרב (את) הגאולה אין בידם לבדם. רק בזמן שיהיה עת רצון, שכל ישראל יעשו בעת אחד תשובה שלימה...".¹⁵

הצדיק קשור אל בני-קהילתו ומושך עליהם שפע שמימי:

"כי הנה ידוע מִסְפָּרִים הקדושים, שהשם יתברך ברוך הוא, משפיע כל מיני השפעות טובות: בני, חיי ומזוני על-ידי הצדיקים, שהם על-ידי מעשיהם הטובים, מקבלים השפע מהשם יתברך ומשפיעים לכל העולם...".¹⁶

יושם לב להשקפה, שהשפע השמימי השופע – זקוק לכלים נכונים כדי לקולטו. בהעדר כלים מתאימים – ילך השפע לאבדון. הצדיק נחשב כצינור המעביר את השפע, בעוד שעם ישראל הוא הכלי לקבלתו, אולם הוא ייעשה כלי הגון לכך באמצעות מעשיו הטובים.

הצדיק, הקשור אל בני עדתו ומעלה אותם לדרגה גבוהה, צריך לרדת לעתים ממדרגתו שלו – כדי להגיע אל אלה המצויים בשפל-המדרגה. הדבר דומה למשא, שכדי להרימו – צריך להתכופף. לפיכך, חשש רובץ לפתחו של הצדיק, פן בירידתו ייפול הוא עצמו ממדרגתו.

הרב עדין אבן-ישראל היטיב להגדיר זאת:

"הנפילה של הצדיק איננה מקרה. היא אינה תאונה שְׁקוּרִית לצדיק, אלא חלק מעבודתו, ובמובן מסויים היא אף חלק מהגדרתו של הצדיק. הצדיק הוא זה ששבע יפול וקם [מליצת משלי כד, טז]. זה הסימן של הצדיק שהוא נופל וקם, שיש לו לבטים, שיש לו עליות וירידות. אדם, שדרכו היא דרך ישרה, שהוא אינו נופל, צריך לחשוש שמא אין זו דרך של צדיקים. הנפילה אינה סימן לפגם במהות, הנפילה היא רק סימן להתקדמות".¹⁷

בנושא זה דן גם המחבר, ר' קלמן-קלונימוס:

"ונראה בזה, דהנה כשבאו אנשים לאיזה צדיק שיפעל להם איזה דבר הצריך להם, העיקר הוא שהצדיק יקשר ויקרב נשמתו למקום שרשן, להבורא יתברך שמו, והדבר ההוא ממילא נפעל. והצדיק כזה צריך להיות עולה ויורד, דהיינו, שהוא צריך להיות תמיד דבוק בהשם יתברך בדביקות נפלאה. ואם הוא צריך לדבר עם אנשים, צריך לירד קצת מדביקותו, אך לא לגמרי. אלא גם אז צריך להיות דבוק בהשם יתברך. אך בעת לימודו ובעת תפילתו, צריך להיות דבוק יותר בהשם יתברך, ואז יגיע תועלת לאיש ההוא שמדבר עמו. אבל אם ידבר עם איזה איש ולבו לא נכון ודבוק בהשם יתברך, לא די שלא יגיע תועלת לאיש ההוא שמדבר עמו, אלא אפילו ישחית עבודתו חלילה".¹⁸

משנה-חשיבות נודע לדבריו הבאים של המחבר, המעמידנו על הצורך של הצדיק, המשמש צינור לשפע האלוקי, להיות בעצמו נקי וטהור, שלא תהיינה בו חסימות ומעצורים. הכוונה היא, שלא תהיינה לו כל פניות אישיות וכל שום טובת-הנאה אישית. מקור דעה זו מצוי בדברי ר' אלימלך מליז'נסק, מורו של בעל "מאור ושמש":

15. ראו אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"ב, עמ' תנב.

16. שם, ח"א, עמ' כז.

17. ראו ע' אבן-ישראל, **ביאור תניא - שער היחוד והאמונה**³, ירושלים תשנ"ג, עמ' 24.

18. ראו אפשטיין (שם), ח"א, עמ' רטו-רטז.

"והנה הצדיק המשפיע, ברצותו לקבל השפע מלמעלה, צריך להקטין עצמו בהכנעה גדולה... וצריך הצדיק להקטין ולהכניע עצמו בעת קבלתו, כמו שנאמר: "והחכמה מאין תמצא" [איוב כ"ח, יב]. פירוש, מי שהוא בעיניו כאין, בצדיק הזה תימצא חכמה לקבל משם השפע".¹⁹ וכן כותב בעל "מאור ושמשי":

"וצדיקי הדור הם נקראים יסוד העולם, כי הם במדרגת מדת יסוד, אשר על-ידי מעשיהם הטובים הם משפיעים כל הטובות בעולם, והם הם הצנור והשביל אשר על ידם באים כל ההשפעות, וממילא באים ההשפעות עליהם. והם מסתפקים את עצמם במועט ההסתפקות ומחלקים ההשפעות וכל טוב לכנסת ישראל. כמו שמצינו בר' חנינא בן-דוסא:²⁰ "כל העולם ניזון בשביל חנינא בני, רצה לומר, על-ידי השביל והצנור שלו, וחנינא בני די לו בקב חרובים. רצה לומר, שמסתפק את עצמו במועט ההסתפקות".²¹

המחבר דן בנושא "העלאת-הניצוצות" – בזיקה למעמדו ולתפקידו של ה"צדיק". נושא זה שמקורו – בקבלה, ברעיון "השבירה" הלוריאני, קיבל בחסידות תפנית, הקושרת אותו לאדם. "העלאת ניצוצות" איננה אפוא אלא גאולת האדם, שנפל לתהום מבחינה רוחנית, והוא זקוק להעלאתה, לגאולה. ניצוצות שנפלו הם נשמות קדושות של אנשים, ששורש נשמתם קרוב לשורש נשמתו של הצדיק, ועל-ידי התקרבותם אליו הוא מעלה אותם לשורשם. המחבר מטעים, שכוונת הקב"ה בבריאת-העולם הייתה להוציא את הניצוצות הקדושים מכל דבר ולהעלותם למעלה:

"והניצוצות הם הנשמות הקדושים השייכים לשורש נשמתו דוקא. לכן יש לכל צדיק אנשים הנוסעים אליו להתדבק עצמם עמו והם ענפים משורש נשמתו. ועל-ידי התקרבותם אליו, הוא מעלה ומקשר את נשמתו בשורשן למעלה...".²²

עוד מבאר המחבר, שכאשר אדם מתקן את עצמו, אז ממילא באים אליו כל הניצוצות, השייכים לשורש נשמתו, המצויים בכל מיני דברים בעולם, כמו מאכלים ומשקים וכו'. המחבר מזהיר, ש"צריך הצדיק לשמור את עצמו מאד מאד מאותם בני אדם שאינם משורש נשמתו, לרחק מהם".²³

אמנם קיימת מצווה לאהוב כל אדם מישראל, אולם אין להתייגע בהעלאת-אנשים, שאינם משורש נשמתו, כי הדבר עלול להזיק לו.

ר' קלונימוס-קלמן היה, כזכור, תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק, אשר עסק רבות בתורת הצדיק בחסידות, ואשר בספרו "נועם אלימלך" הביא נושא זה – לכלל משנה סדורה. תלמידו, ר' קלונימוס-קלמן, ממשיך את דרכו בתחום זה, כשהוא מביא מדברי רבו ומוסיף עליהם.

לשם הבנת דרכו – נסכמה בקיצור:

הקב"ה משרה שכינתו על הצדיק – כדי לגלות באמצעותו את אלוקותו ולחזק את האמונה בו. דרכו הנכונה של הצדיק היא ההליכה בביטחון אחרי הקב"ה, אולם אם מתעוררים אצלו ספקות

19. ראו ר' אלימלך מליז'נסק (לעיל הערה 3), עמ' לה.

20. בבלי, תענית י ע"א.

21. ראו אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"א, עמ' פט.

22. שם, ח"ב, עמ' תנו.

23. שם, ח"ב, עמ' תנה.

בדבר נכונות דרכו, הרי האמצעי לבדוקה הוא לראות, אם נפסקת דבקותו בה' בדרך זו, ואם אכן כך – הרי דרך זו איננה נכונה.

יתר על כן, המחבר מזהיר את הצדיק מפני הפרזה במידת הדבקות, העלולה לנתק אותו מהעולם הזה. לפיכך צריך הצדיק לאחוז במשהו גשמי, לבל יאבד את חיבורו לעולם הזה. הצדיקים, שרוח אלוקים שורה עליהם, ניחנו בכוח מיוחד למשוך בַּכּוֹחַ מעולמות עליונים, ולהבדיל – למשוך קללות על שונאי-ישראל. בכך הם משמשים צינור להורדת השפע האלוקי, אולם לשם כך הם צריכים להיות צינור נקי מכל פנייה אישית ובקשת טובת-הנאה אישית. אך טבעי, שבצדיקים כאלה – יבקשו בני-אדם לדבוק. הצדיק, מצדו, צריך להקפיד שלא להעריך את עצמו כצדיק, אם איננו כזה, לבל יפגום בנפשו. ככלל, קובע המחבר, שהצדיק האמיתי נבחן במידת הקפדתו על תורה ומצוות דרבנן. המחבר מעמידנו על שיתוף-הפעולה שבין הצדיק לחסידיו, שְׂפָן, הגם שיש ביכולתם של הצדיקים לחולל ניסים, הרי אין באפשרותם לקרב את הגאולה ללא סיועו של עם ישראל החוזר בתשובה. יש באפשרותו, וזוהי גם חובתו של הצדיק, לקרב את גאולתן של נשמות תועות. אחת ממשיותו אלו היא להעלות נשמות שנפלו לתהום, אולם במעשה זה אורבת סכנה לפתחו, שמא תוך כדי ירידה אל אותן נשמות, יפול אף הצדיק עצמו אתן. לשם כך צריך הוא לשמור על דבקות רבה בקב"ה.

יושם לב לכך, שבמסגרת שרטוט קווי-אפיו של הצדיק – מטעים המחבר את הצורך בעבודה אישית של הצדיק, הכוללת שמירה על טוהר-המידות ועל ניקיון-כפיים, על הקפדה על קיום מצוות מדאורייתא ומדרבנן ועל דבקות מתמדת בה'. כל זאת – לצד תפקידיו כלפי בני-עדתו. הוא חייב לדאוג להעלאת נשמות נופלות ולהוריד את השפע השמימי.

כל זה מצאנו גם אצל גדולי-חסידות אחרים, אולם משנת הצדיק של ר' קלונימוס-קלמן בנידון דידן – כוללת היבט נוסף, שאיננו קשור לצדיק עצמו, אלא ל"תחושת הצדיק", שחש החסיד בהיותו בקרבת הצדיק: בימיו של ר' קלונימוס-קלמן כבר נתכוננו ברחבי מזרח אירופה חצרות חסידיות מיסודם של תלמידי-המגיד ממזריטש ותלמידיהם, והתופעה של חסידים, הנוהרים לחצרות-הצדיקים, נעשתה רווחת. המחבר משתדל להכניס תופעה זו לתוך מסגרת רעיונית ולספק הסברה והדרכה למי שלקחו בה חלק. המחבר דן בשאלת בחירת-הצדיק האמיתי ובהשפעתו על חסידיו, אבל ראש לכל, הוא דן בשאלה למה צריך בכלל ללכת לצדיק:

"וַיִּבְרָא לְבָאָר עַל-פִּי פְּשׁוּטוֹ עַל-פִּי מַה שֶּשְׁמַעְתִּי... שֶׁנִּינְן נְסִיעַת אַנְשִׁים אֶל הַצְּדִיקִי הַדּוֹרוֹת הֵם עַל כַּמָּה פְּנִים (=יש להם מטרות שונות): מֵהֶם מִי שֶׁנּוֹסֵעַ לְלִמּוּד שִׂיּוּכָל לְהַתְּפַלֵּל בְּדַחִילוֹ וּרְחִימוֹ כְּרֵאוּי. וּמֵהֶם מִי שֶׁנּוֹסֵעַ עֲבוּר לִימּוּד תּוֹרָה לְשִׁמְהָ. וּמֵהֶם מִי שֶׁנּוֹסֵעַ לְלִמּוּד מִמְּנוּ מְדַרְיָגוֹת. וְאוֹלָם כֹּל זֶה אֵינוֹ הַכִּיּוּן הַעֵיקָרִי, וְהַנְּסִיעָה הַעֵיקָרִית הִיא לְבַקֵּשׁ אֶת ה' לְיַדָּע וְלְהַנְדָּע מִמְּצִיאוֹת אֲלֻקוֹתָיו יִתְבָּרֵךְ. וְדָבָר זֶה אֵין לוֹ שְׁעוֹר וְעֵרֵךְ כֹּלל, וְכֹל אֲשֶׁר תּוֹסִיף לְהַנְדָּע מִהַשְׁגַּת מְצִיאוֹתָיו יִתְבָּרֵךְ, יוֹסִיף לְיַדָּע שְׁעֵדִין לֹא הַשִּׁיג כֹּלל, וְלִזֶּה יוֹסִיף כֹּל יוֹם לְבַקֵּשׁ אֶת ה' יוֹתֵר וְיוֹתֵר."²⁴

המחבר מציג כמה סיבות לנסיעה אל הצדיק, אולם החשובה ביותר היא הנסיעה כדי לדעת את ה' ולהכיר את מציאותו. החסידות מטעימה את המציאות האלוקית, הקיימת בכל מקום בעולם – למרות היותה נסתרת ונעלמת. שאיפת החסיד היא לגלות מציאות נסתרת זו ולחוש בקיומה. נראה, שלדעת המחבר אפילו תורה ותפילה – אין די בהם להביא להשגת מטרות זו, ויש צורך

24. ראו אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"ב, עמ' תרכח.

בסיועו של הצדיק. יצוין, שהמחבר מטעים את ידיעת ה' השכלית לצד ידיעת ה' האינטואיטיבית, היינו תחושת-מציאותו וקרבתה.

במציאות, אשר מצויות בה כמה וכמה חצרות-צדיקים, טבעי הדבר, שחסידי יתלבטו בשאלה מי הוא הצדיק האמתי, אשר ראוי לבוא אליו וללמוד מאורחותיו. המחבר מורה אפוא דרך לנבוכי-הזמן:

"שצריך לידע ולהודיע לבני אדם המחברים את עצמם לצדיקים, שלא ילמדו את עצמם לעשות כתנועותיהם והנהגותיהם כמצות אנשים מלומדה, היינו מפני שהצדיק הוא עושה כך, יעשה גם הוא כן כמוהו, כי זה הוא לא טוב מאד. רק שילמד לעשות כפי שכלו באמת לאמתו לעבוד את השי"ת בלב נכון".²⁵

צדיקים מסוימים היו מפורסמים בעשיית-מופתים – דבר, שמשך את ההמונים. המחבר מזהיר מפני נהירה אל צדיק בעל-מופתים, כיוון שאין זה חיבור אל פנימיותו של הצדיק, אלא אל מעשה חיצוני. אין הצדיק האמיתי נבחן בעשיית-מופתים, אלא באורחותיו, בהנהגותיו ובחסידותו.²⁶

בעל-מופתים איננו בהכרת צדיק אמתי, אלא להיפך, מי שהוא צדיק אמתי, שאורחות חייו בקדושה ובטהרה, הוא שיכול לעשות מופתים, לבטל גזרות, ואף – להטיל פחד בלב הגויים:

"כל זה הוא למתדבק ביראה עילאה ובחכמה עילאה ומקשר את עצמו לשורשו על-ידי קדושתו וטהרתו, ועל-ידי זה יוכל לפעול שעשה ניסים ונפלאות... וצדיק אשר כזה כל העמים מתפחדים ממנו ונותנים לו כבוד ויקר...".²⁷

הדרכה נוספת נותן המחבר לחסידים – בהסבירו, שהקב"ה משרה רוח-קודשו על צדיקי-הדור כדי לחזק את האמונה. כאשר רואים בני הדור, שהצדיק מרפא חולים, הם נוכחים ברוח-קודשו, וכך מתחזקת אמונתם:

"ועוונותינו הרבים גרמו כל אלה, שאין לנו נביאים ולא בת קול. אך זאת נשאר לנו קשקוש פעמוני קודש שמשרה רוח קדשו על צדיקי הדור בכל דור ודור, הכל הוא בשביל התחזקות האמונה כנ"ל... שעל-ידי שהצדיק הדור עושה פעולתו על-ידי תפילתו הזכה, שעל ידה נתרפא החולה ונפקדה העקרה אשר היה מתפלל עליהם, על-ידי זה נראה לעין הבני דורו התגלות אלוקותו ששומע לתפילת הצדיק המעטיר אליו ונשרש(=ומשתרש) האמונה בלב כל אחד ואחד. גם צדיק הדור צריך שלא לחשוב ח"ו איזה דבר גשמיות בהתפעלו איזה דברים הצריכים לבני אדם, רק כוונתו יהיה שיתגלה על ידו אלוקותו ית' ויתחזק האמונה, כי זולת זה אינו נחשב לצדיק כלל".²⁸ נראה לי, שבדברי-הקדמתו לקטע זה מבליע המחבר רמז על היות הצדיק – כעין ממשדך דרכם של הנביאים, ומכאן נובעת סמכותו. פרט להדרכה לחסיד, כיצד "להעריך" את הצדיק – פונה המחבר גם אל הצדיק עצמו ומזהירו, שכל כוונתו בתפילה תהיה לגלות את האלוקות, המסתתרת בכל דבר בעולם, וחלילה לו לחשוב על איזו טובת-הנאה לעצמו.

בפירושו לשיר השירים מציג המחבר את הצדיק, העוסק בתורה ובעבודת-ה', כמי שגופו – בעולם הזה, אולם נשמתו – בגן עדן, ונשמות ישראל המקשיבות לו – מתבשמות באמצעותו מריח גן

25. אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"א, עמ' לה.

26. שם, ח"ב, עמ' תקפג.

27. שם, ח"א, עמ' רפג.

28. שם, ח"א, עמ' קיג.

עדן. בכך בונה המחבר נדבך נוסף בתשובתו על השאלה למה צריך לבוא אל הצדיק, שֶׁכֵּן הבא אל הצדיק איננו רק לומד מדרכיו, אלא זוכה באמצעותו להריח מריח גן עדן:

"לריח שמניך טובים שמן תורק שמך על כן עלמות אהבוך" [שה"ש א, ג] – יש לרמוז בזה על-פי הזוהר הקדוש על הפסוק: "היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך" [שם ח, יג], כי הצדיק העובד את ה' בקומו בחצות הלילה לעבודת בוראו יתברך ועוסק בתורה, הוא יושב בגן עדן, ונשמות ישראל מקשיבים לקולו. וזהו "היושבת בגנים", שהוא יושב אז בגן עדן, "חברים מקשיבים וגו'", שהנשמות מקשיבים קולו (=מקשיבות לקולו). וכמו כן מי שחננו ה' דעה ובינה ונפקחו עיניו, אז בבואו אל הצדיקי הדור יכול להריח אצלם מריח גן עדן וכל מיני בשמים".²⁹

בפירושו לפרשת דברים³⁰ מתאר המחבר את היראה והחרדה, האופפות את החסיד, הנוסע אל הצדיק וחושש, שמא יגלה הצדיק את חטאיו. אולם גדולתו של הצדיק היא, שאיננו אומר דבר לאותו אדם, אלא במקום זה הוא מספר סיפור: כל אחד ואחד מהשומעים – סבור, שהצדיק פונה אליו ומתייחס בסיפורו אליו ואל מעשיו.

המחבר מעמידנו על היבט נוסף ביחסי הצדיק והחסיד, המצביע על שיתוף-הפעולה וההשפעה ההדדית ביניהם: כשם שהצדיק משפיע על החסיד, כך הוא גם מושפע ממנו, ונמצא ששניהם נשכרים:

"דהנה האיש אשר הולך ומחזיר ומסבב איך לעבוד הש"י ואינו יכול להשיג אותה ויש לו מִסְכָּים ומבדילים ואינו יכול ללמוד ולהתפלל כראוי, ולבו מתמרמר עליו, והולך בהכנעה ובמרירות לבו אל איזה צדיק, אולי ימצא משם מרגוע לנפשו, ויהיה לו תועלת אצל הצדיק בעבודת ה', אז גורם לצדיק גם כן הכנעה. כי כשהצדיק רואה איך הוא משים כל מגמתו שיוכל לעבוד להשי"ת ורואה הכנעה שלו, אז נראה לצדיק שהוא טוב יותר ממנו, ועל-ידי זה הצדיק מתנשא בעבודת ה', ועבודתו אז גבוה מעל גבוה, ואז יוכל הצדיק להנשא (=לנשא, לרומם) את ראש האיש ההוא בעבודת ה', ונמצא מגיע לשניהם תועלת גדול".³¹

היבט נוסף שמציג המחבר הוא ההשפעה החיובית של "ברוב עם – הדרת מלך": החסיד, המגיע לחצרו של הצדיק, רואה שם ציבור מגוון, מהם – יראים ושלמים במידות; מהם – צעירים, המתאמצים בעבודת ה'; מהם – עשירים, ומהם – עניים, וכיו"ב, וכולם – לבם נשבר בפני הצדיק. אז לא רק שלבו נמס כמים, אלא הוא אף מתמלא באהבה כלפי אותם יהודים אלו, וכל זה גורם לו עלייה בעבודת ה'.³²

דוגמאות אלו מאירות את השקפתו של ר' קלמן-קלונימוס על הצדיק – בָּאוֹר חדש, שונה מזה של גדולי-החסידות בדור שלפניו. דור המייסדים, תלמידי המגיד ממזריטש, שהקימו את החצרות החסידיות הראשונות והפכו את החסידות מתנועה אזוטריית לתנועה המונית – שקדו גם למלא את המסגרות הנוצרות בתוכן רעיוני. בדור זה, שמעמד הצדיק נבנה בו, נסב עיקר המאמץ על בניית דמותו של ה"צדיק" – כמנהיג, כמשפיע, כאיש-המעלה, המִמְצֵעַ בין קהילתו לעולמות עליונים.

29. אפשטיין (לעיל הערה 4), ח"א, עמ' שמו.

30. שם, ח"ב, עמ' תקכד.

31. שם, ח"ב, עמ' תקכז.

32. שם, ח"ב, עמ' תקח.

לא כן – בדור הבא, דורו של המחבר, אשר בו כבר עוצבה דמותו של ה"צדיק", ומוסד ה"צדיקות" כבר היה מוכר. בדור, אשר בו נרכש כבר ניסיון מסוים בקיום חצר חסידית, המרכזת בתוכה המוני חסידים, הצובאים על שעריה – מְחַדֵּשׁ מחבר "מאור ושמש" עיון נוסף, הסובב סביב השפעת ה"צדיק" על החסיד, כשהוא מתואר מנקודת-מבטו של החסיד. המחבר דן בנושא, כשהוא משלב בין מתן ייעוץ לחסיד, הבא בשערי חצר רבו, לבין תיאור פסיכולוגי של תחושות החסיד, על חששותיו ולבטיו לנוכח המפגש עם אישיות כה נעלה כמו ה"צדיק". יושם לב לכך שהמחבר – כתלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק, שהקדיש את ספרו "נועם אלימלך" לתיאור תורת ה"צדיק" – עוסק בהרחבה באותם נושאים, שהעסיקו את בני הדור הקודם, דור המייסדים – בדבר מעמדו של הצדיק בקהילה, לצד נושאים חדשים כפי שהצגנו. שילוב זה נוצר כתוצאה מהיותו של המחבר "איש-הביניים", היינו, עומד בדור-המעבר, כאשר שורשיו עדיין נטועים בדור-המייסדים ובנושאים שהעסיקו אותם, ונופו נוטה כבר לדור הבא, אשר בו הייתה כבר החסידות לנחלת-המונים, וחצרות-הצדיקים – לדבר מקובל.

התפתחות מעמד ה"צדיק" בחסידות היא, כאמור, חידוש של התקופה, תופעה, שלא הייתה מוכרת בעם ישראל לפני-כן. מעמד ה"צדיק" התפתח בעיקר בדור תלמידי-המגיד ממזריטש, שר' אלימלך מליז'נסק היה אחד מהם, ובעקבותיו הולך גם תלמידו, ר' קלמן-קלונימוס.

מדוע קרה הדבר דווקא בדור זה?

חוקרים התלבטו בבעיה: האם הייתה החסידות בראשית דרכה תנועת גאולה לאומית-משיחית.

חלקם מגיעים למסקנה, שאכן החסידות החלה כך את דרכה – אולם בעקבות מספר אירועים – כמו ביטול נסיעתו של הבעש"ט לארץ ישראל, ובעקבות אכזבה מחישובי-קצין שונים, ובמיוחד כאשר נתקלה התנועה החסידית הצעירה בהתנגדות עזה מצד מי שחשדו בה כממשיכת השבתאות – הועם זוהרה של הפעילות הגאולתית-לאומית-משיחית.³³

נראה לעני"ד, כי גדולי-החסידות בראשית דרכה – מצאו במעמדו של ה"צדיק" כעין תחליף בזעיר-אנפין לדמותו של המשיח. העיסוק בגאולה הלאומית המשיחית שנחלש והומעט – פינה את מקומו לעיסוק בגאולת-הפרט. לפיכך, דמותו של המשיח כגואל לאומי – הומרה במידה רבה ב"צדיק", הקשור לבני קהילתו ואחראי לגאולתם הנפשית, ובמידה רבה – גם הגשמית. לדעה זו שותף גם מנדל פייקאז':³⁴ הוא מציין, ש"הצדיק שתול בגלות על-ידי ההשגחה העליונה כמקדש מעט, או אם נרצה – כמשיח מעט". בין השאר הוא אומר:

"בדרשותיו של ר' אלימלך מרושתת השקפה צדיקית, שְׁבָה בלועים מעמדה הרוחני של הגלות ותפקידו העיקרי של הצדיק בתוכה. התנגדות ליומרות משיחיות אקוטיות, והוראות שלא להחציף פנים כלפי השלטונות, אלא לחלוק להם גינוני הכנעה".

ר' קלונימוס-קלמן עפשטיין היה, כזכור, תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק, שהוא הוגה-הדעות הפורה ביותר בתחום "תורת הצדיק". העובדה, שנושא "תחושות הצדיק" אצל החסיד – נעדר כמעט לחלוטין בספר "נועם אלימלך",³⁵ יכולה ללמד על ההתפתחות ההיסטורית, שחלה בחסידות במעבר מהדור השלישי, דור תלמידי המגיד, לדור תלמידיהם. כאשר ר' אלימלך הגה

33. לנושא זה ראו מ' אלטשולר, הסוד המשיחי של החסידות, חיפה תשס"ב; א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות: מעלית הרמח"ל ל' עד הגאון מוילנה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 180-208.

34. ראו אטקס (לעיל הערה 1), עמ' 13.

35. פרט לדברים כלליים בדף לב ע"א ו-נט ע"ב.

את תורת הצדיק, עוד לא היו חצרות חסידיות או שהיו בראשית התהוותן. כדי לתאר את תחושת-החסיד, המגיע אל הצדיק ויושב בחצרו בקרב חסידים רבים ובדיבוק-חברים – לא די להיות הוגה-דעות תאורטיקן. לשם כך צריך ניסיון היסטורי – דבר, שחסר היה לר' אלימלך ולגדולי-החסידות בני-דורו, אולם היה בידי דור התלמידים – כבעל ה"מאור ושמש". בימיו הפכה כבר החסידות לתנועה עממית רחבה, אשר היו לה צדיקים וחצרות, והוא יכול היה לבחון את מעמדו של הצדיק לא רק מנקודת-המבט של הצדיק על עצמו, אלא גם מנקודת-הראות של השפעתו על בני-קהילתו. לפיכך יכולים אנו לראות בר' קלונימוס-קלמן עפשטיין הוגה-דעות חסידי ראשון, אשר הגה את תורתו על רקע קיומה של החסידות כתנועה גדולה וממוסדת.³⁶

סיכום

פרט לאמור עד כה, נראה לנו, כי העיון במעמדו של הצדיק במשנתו של ר' קלונימוס-קלמן עפשטיין – חושף בפנינו עוד שני היבטים:

הדיון בבדיקת תחושת החסיד ובחינת מוסד ה"צדיקות" דרך עיני החסיד, המבקר בחצר רבו – מעידים על צניעותו ועל רמתו המוסרית של הכותב: הצדיק קשוב לרחשי-לבו של החסיד לא רק בתחומים המפורסמים של בני, חיי ומזוני, אלא גם בתחום הפסיכולוגי של תחושתו, של חששותיו, של ציפיותיו ושל תקוותיו – בבואו בשערי חצר רבו. תשומת-לב זו מסייעת לצדיק לבחון גם את מעמדו שלו ביחס לחסידיו: האם הוא עומד בציפיותיהם, האם הוא מקדם אותם בעבודת ה', האם הוא עומד בקריטריונים הראויים ל"צדיק", הניצב בראש קהילתו ומייצג אותה כלפי שמיא, וכיו"ב.

היבט נוסף, קשור להיווצרות מעמד ה"צדיק" בחסידות:

פרט לרעיון, שכבר ראינו, בדבר מעמד הצדיק, שהתפתח כתוצאה מירידת הפעילות המשיחית-הלאומית – נראה לנו, שמעמד זה התפתח גם כתוצאה מהתפתחות היסטורית:

החסידות החלה את דרכה כתנועה אוטורית, כחבורה של אישים תלמידי-חכמים, גדולי-תורה ומוסר, שנמשכו לחצרו של המגיד ממזריטש – כדי ללמוד דרכים חדשות בעבודת-ה' מבית-מדרשו של הבעש"ט ותלמידיו. אישים אלו נתלקטו בחצר המגיד לצורך תיקון עצמי, לשם שיפור עבודת-ה' שלהם, ולא דווקא – מתוך מגמה להכשיר את עצמם לשמש מנהיגי-קהילות. הם הפכו למנהיגים – כתוצאה מהתפתחות היסטורית, אשר לפיה החסידות הפכה במהירות רבה לתנועה של המונים. אישים אלו מצאו את עצמם, הן בשליחות רבם והן כתוצאה ממצב נתון שנקלעו אליו – כמנהיגי הקהילות החסידיות החדשות. הפער הגדול שבין מעמדם הרוחני של אישים, כמו ר' שניאור-זלמן מלאדי, ר' לוי-יצחק מברדיטשוב, ר' זאב מזייטומיר, ר' אהרון מקרלין, ר' מנחם-נחום מטשרנוביל ואחרים, לבין ההמונים שהצטרפו לתנועתם – הוליד ואף פיתח את מעמד ה"צדיק" כמתווך בין העולמות: עולם עליון ועולם תחתון.

יתר על כן, בבית-מדרשו של הבעש"ט ושל המגיד ותלמידיו – נוסדה ונתגבשה אידאולוגיה חסידית ותורה חסידית, שהייתה רחוקה מאד מעולמם ומיכולת תפיסתם של המוני-העם. גדולי-חסידות אלו נעשו לנושאי תורת החסידות ולמייצגי בעיני העם הפשוט, הצמא לדבר ה' בהתאם

36. אמנם גם החוזה מלובלין שייך לדור זה, אולם כתביו כתובים בתמציתיות ובקיצור, וקשה לראות בהם דגם מייצג.

לרמתו וליכולתו. ר' קלונימוס-קלמן עפשטיין, בחיבורו "מאור ושמש" – משקף תהליכים מורכבים אלו ושילובם לתנועה חסידית – אידאולוגית וחברתית.